

İbnü'l-Arabî'de Vücûd Kavramına Dair Bazı Değerlendirmeler Some Evaluations on The Idea of Wujûd in Ibn Arabî's Thought

Yakup Dağeri

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
İstanbul/Türkiye
yakup_0285@hotmail.com

İstanbul Sabahattin Zaim University
Faculty of Islamic Sciences
İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0001-5870-5917

Doç. Dr. Veysel Akkaya

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
İstanbul/Türkiye
veysel.akkaya@izu.edu.tr

İstanbul Sabahattin Zaim University
Faculty of Islamic Sciences
İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0002-4760-9951

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	09 Mart March 2023
Kabul Tarihi Accepted	12 Nisan April 2023
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2023
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Cilt Volume	39
Sayı Issue	39
Sayfa Pages	153-149

Atıf | Cite as

Yakup Dağeri – Veysel Akkaya, “İbnü'l-Arabî'de Vücûd Kavramına Dair Bazı Değerlendirmeler”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 39/39 (Haziran 2023), 135-149.
DOI: 10.56361/usul.1262830

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yakup Dağeri-Veyssel Akkaya).

Yazarların Katkıları | Authors Contributions

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50), Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50), Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50), Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50), Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50), Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Öz

Beşeriyet yüzyıllardır insan, âlem ve yaratıcı üzerine fikirlerde bulunmuştur. Bu minvalde din ilimlerinin ve felsefî mekteplerin temel problematiği olarak “varlık/vücûd” konusu üzerine uzun süre fikirler beyan edilmiştir. Vücûdun nasıl oluşu ve nihai durumunun tespiti, var olanların yaratıcı ile irtibatının nasıl oluşu bu tartışmaların temel sorunları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soru ve sorunlara “Var olan” ve “Varlığın yegâne sahibi olan” tarafından ilahî cevaplar elçileri vasıtasıyla bildirilmiştir. Gerçek var olanın kendisi oluşu, var olanların varlığının kendisinden oluşu, var olanlar yok iken de kendisinin var oluşu ve sonradan var olanların O’nun varlığı karşısında var olamayışı bu soruların bazı cevaplarıdır. Beşeriyetin mana vermeye çalıştığı bu sorulara Batı ve Doğu düşüncesine damgasını vuran İbnü’l-Arabî’nin tespitleri ise ayrıca önem arz etmektedir. Evrensel bir dil niteliğinde olan metafizik dilinden faydalanarak fikirler serdeden İbnü’l-Arabî, vücûdun hakikatinin tecelli ile bilineceği savından hareketle varlığın birlikteliğine dair keşfi bilgilerde bulunmuştur. Bu bilgilerde önceki dönemlerin ve fikirlerin aksine tanrı tasavvuru daraltılmaksızın tüm varlıkla aynileştirildiği ve içkinleştirildiği görülmektedir. İşbu çalışma İbnü’l-Arabî’nin vahdet, vücûd ve vahdet-i vücûd görüşlerini itirazlarıyla incelemeye matuftur.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, İnsan, Vahdet-i Vücûd, İbnü’l-Arabî.

Some Evaluations on The Idea of *Wujūd* in Ibn Arabi's Thought

Abstract

Humanity has thought about man, the universe and the creator for centuries. In this respect, the subject of "*wujud*" as the main problematic of religious sciences and philosophical schools has been widely discussed. The determination of the origin, nature and final state of the body, and how the existing beings are in contact with the creator are the main problems of these discussions. The determinations of Ibn al-Arabi, who left his mark on western and eastern thought, are also important. Making use of the metaphysical language, which is a universal language, Ibnu'l-Arabi, who spread ideas, has discovered information about the unity of existence, based on the claim that the truth of the body will be known through manifestation. In this information, contrary to previous periods and ideas, it is seen that the concept of god is identified with the whole existence and is internalized without narrowing it. This article aims to examine Ibn al-Arabi's views on *wahdat*, *wujūd* and *wahdat al-wujūd* along with the objections against them.

Keywords: God, Human, *Wahdat al-Wujūd*, Ibn al-Arabi.

ملاحظات حول مصطلح الوجود عند ابن عربي

الملخص

لقد تفكرت البشرية في الإنسان والكون والخالق على مدى دهور طويلة. في هذا الصدد، تمت مناقشة موضوع "الوجود" باعتباره الإشكالية الرئيسية للعلوم الدينية والمدارس الفلسفية على نطاق واسع. إن تحديد أصل الجسد وطبيعته وحالته النهائية، وكيفية اتصال الكائنات الموجودة بالمبدع هي المشكلة الرئيسية لهذه المناقشات. تم إيصال الإجابات الإلاهية لهذه الأسئلة والمشاكل من خلال رسلهم. حقيقة أن الوجود الحقيقي هو نفسه، ووجود الأشياء الموجودة هو من ذاتها، ووجود نفسه حتى عندما لا توجد الكائنات الموجودة، وعدم وجود الكائنات اللاحقة في مواجهة وجوده هي بعض من الإجابات على هذه الأسئلة. كما أن قرارات ابن العربي الذي ترك بصماته على الفكر الغربي والشرقي، مهمة أيضًا، باستخدام اللغة الميتافيزيقية، وهي لغة علمية، اكتشف ابن العربي، الذي ينشر الأفكار، معلومات حول وحدة الوجود، بناءً على الادعاء بأن حقيقة الجسد ستعرف من خلال الظهور. في هذه المعلومات، على ضد الفترات والأفكار السابقة، يُرى أن مفهوم الله يتطابق مع الوجود بأكمله ويتم استيعابه دون تضييقه. يهدف هذا المقال إلى فحص آراء ابن العربي في الوحدة والوجود ووحدة الوجود مع اعتراضاته. الكلمات المفتاحية: الله، الإنسان، وحدة الوجود، ابن عربي.

Giriş

Hız. Peygamber'in vefatı sonrası, Hicrî ikinci asırda nassları derleme ve yorumlama faaliyetleri şer'î ilimlerin sınıflandırılmasına zemin hazırlamıştır. Şer'î ilimlerin teşekkül dönemi dediğimiz bu asırda müfessir, muhaddis, fakih, zâhid vb. İslâm bilginleri yorumlama yetkisine sahip oldukları ilmi alanlarını Tefsir, Hadis, Kelâm vb. adlarıyla sistematize etmeye çalışmışlardır. Fakat bu çalışmalar esnasında bazı ilim dallarının bağımsız bir disiplin olmadığı savunulmuştur. Bu minvalde tasavvuf ilmi bazen fıkıh bazen ise hadis ilmiyle bir değerlendirilmiştir.

Tasavvufun teşekkül sürecine baktığımızda ilk dönem zühd hareketi amelî/pratik bir süreci temsil etmektedir. Bu süreçte Sünnî itikadî ile zıtlaşacak bir çatışma olmadığı gibi tasavvuf ilmi, şer'î bir ilim olarak değerlendirilmiş ve eleştirilerden kurtulamamıştır. Bu süreçte tasavvufun ilmî teşekkülünde Hakîm et-Tirmizî, Tüsterî ve Harrâz'ın önemli gayretleri bulunmaktadır.¹ Bu çalışmalarını müteakip, amelî yönden geçmişle bağlantısını koparmayan ve nazarî yönüyle tasavvufu inceleyen Gazâlî ile yeni bir sürece giren tasavvuf ilmi bağımsız bir disiplin haline gelmiştir.² Zira tasavvufun amelî boyutu kişiye adâb kazandırma gayretindedir. Âdâb ise bir davranışa kaynaklık etmesi veya davranıştan bilgi elde etmeyi incelemesi nedeniyle epistemolojiye konu olmaktadır.³ Gazâlî ise bu konuları incelemiş ve delilleriyle tasavvufu yeni muhkem bir sürece taşıyarak tasavvufun fıkıhtan bağımsız şer'î bir ilim olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.⁴ Ayrıca Gazâlî, kendinden önceki sûfî âlimler gibi şeriat ve tasavvufun bir bütünü parçaları olduğunun daha iyi anlaşılabilmesi için öğretî ve çabalarda bulunmuştur.⁵ Tasavvuf tarihinde bu süreç, ilk dönem tasavvufu ya da İbnü'l-Arabî öncesi tasavvuf olarak adlandırılmaktadır.

İbnü'l-Arabî dönemi denilen ikinci dönemde ise tasavvuf ilmi, ilk dönemin aksine şer'î bir ilim değil metafizik bir ilim olarak değerlendirilmiştir. Şeyh-i Ekber künyesiyle meşhur olan İbnü'l-Arabî, kendisinden önce Arapça olarak

---

¹ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri* (Ankara: Yer-Su Yayıncılık, 2018), 16, 56-60.

² Reynold Alleyne Nicholson, *The Mystics Of Islam* (London: Routledge and Kegan Paul, 1970), 25; Alexander D. Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History* (Leiden: E.J. Brill, 2000), 140.

³ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat - Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik, 2021), 108.

⁴ Ebü Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Şifâü's-sâil ve tehzibü'l-mesâil.*, thk. M. Mutî' el-Hâfız (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1996), 45.

⁵ Annemarie Schimmel, *Mystical dimensions of Islam*. (Chapel Hill: The University Of North Carolina, 1975), 95; Talat Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 18.

tasavvuf ve metafizik hakkında söylenenleri tek bir sistem halinde toplamış ve özetlemiştir. Pek çok araştırmacı İbnü'l-Arabî'nin eserleri etrafında metafiziğe dair sorularına cevap aramıştır.⁶ Böylece hem teorik hem de sanatsal olarak tasavvufun yükselişinin zirvesini temsil eden İbnü'l-Arabî ile tasavvuf, olgunlaşma devresine girmiştir.⁷ Bu dönem aynı zamanda nazarî tasavvuf, felsefî tasavvuf yahut tasavvuf metafiziği olarak adlandırılmıştır. Fakat biz bu çalışmamızda felsefî tasavvuf isimlendirmesi yerine irfanî tasavvuf kavramını kullanacağız. Zira felsefe ve tasavvufun varlık, bilgi ve metafizik konuları üzerine görüş beyan etme gibi müşterek bir yönü olsa da yöntem itibariyle birbirlerinden ayrıdır.⁸ Nitekim İbnü'l-Arabî'nin İbn Rüşd ile arasında geçen diyalogda verdiği “evet-hayır” cevabı, zemindeki ortaklığın yöntemi ve maksadı ortak kılmayacağına somut bir örneğidir.⁹

Bu çalışmada Felsefe ve Kelâm disiplinlerinde tasavvuf ile ortak konu olan “Vücûd/Varlık” problemini inceleyerek İbnü'l-Arabî'nin temel görüşlerinden hareketle problemin çözümünde; zeminin ortak fakat yöntemin farklı oluşunu izah etmeye çalışacağız. Fakat İbnü'l-Arabî'yi doğru bir şekilde anlamak için onun oluşturduğu terminolojiyi tanımak ve bilmek gerekir. Zira İbnü'l-Arabî, kendisinden önce kullanılan kavramları kendi metafizik tasavvuruyla yeniden yorumlamış ve bu kavramlara ontolojik bir boyut kazandırmıştır. Ayrıca kendisinden önce olmayan varlık, vahdet, zât, a'yân-ı sâbite ve ilâh-ı mu'tekad gibi metafizik merkezli birçok kavram geliştirmiştir.¹⁰ Bu çalışmada İbnü'l-Arabî'nin vücûd kavramına dair değerlendirmelerinden önce genel olarak varlık/vücûd tanımını arz edeceğiz.

1. Varlık/Vücûd Kavramının Tanımı

Yunan felsefesinde varlık kavramı *to einai* kelimesiyle ifade edilmekteydi. Arap dilinde ise mukabili olmayan muhdes bir kelimeydi.¹¹ İslam âlimleri varlık

⁶ Michel Chodkiewicz, *An Ocean Without Shore - Ibn 'Arabî, The Book, and the Law* (Albany: State University of New York, 1993), 2.

⁷ Arthur John Arberry, *Sufism: An Account of the Mystics of Islam* (London: Routledge Taylor & Francis Group, 2008), 119.

⁸ Kenan Gürsoy, *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?* (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2014), 61-62.

⁹ Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 1/154.

¹⁰ Ebû'l-Alâ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 259.

¹¹ Ebû'l-Beka Eyyub b Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyat: Mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk el-lugaviyye*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Misri (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/190;

kavramına dair ilk önce كاون/كان kevn/kâne fiilini kullandılar. Fakat olmak ve yokluktan var olmak anlamları taşıyan bu fiil tam manasıyla Yunanca *soyut varlık* (*being*) kavramını karşılamamaktaydı. İkinci olarak v-c-d/وجد kelimesi üzerinde karar kıldılar ki bulmak anlamına gelen bu fiilin edilgen hali *bulunmak* (*eina*) manasına yakındı. Böylece varlık kelimesi Arap dilinde vücûd kavramıyla ifade edildi.¹²

Arapların varlık kelimesine mukabil kullandıkları vücûd teriminin muhtevasında varlık kavramının çok çeşitli anlamları bulunmaktadır. Olmak, var olmak ve varlık en meşhur anlamları iken, bulmak, karşılaşmak, buluşmak ve yüz yüze gelmek anlamlarını da içermektedir.¹³ Aynı zamanda vücûd kelimesi, etimolojik olarak kendinden geçme ve keyif manasına gelen vecd kelimesiyle, bilinç, farkındalık ve bilgi manasına gelen vicdan kelimesiyle de bağlantılıdır.¹⁴

Lügat âlimlerinin vücûd kavramına yükledikleri bu anlamlar vücûda dair mülâhazalarda menkul lafız suretiyle karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda bu kavrama yüklenen manayı İbnü'l-Arabî öncesi ve İbnü'l-Arabî'de vücûd kavramı tasnifiyle irdeleyeceğiz.

2. İbnü'l-Arabî Öncesi Vücûda Dair Düşünceler

İnsan var olduğu andan itibaren doğayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu düşünce eylemi beraberinde tartışma ve yorumları doğurmuştur. Binaenaleyh birçok mutasavvıf, mütekellim ve filozofta varlık konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bölümde kısaca bu değerlendirmelere yer verilecektir.

Varlık kelimesi 17. yüzyılda terimleşmiş olsa da daha ilk çağ antik Yunan filozofları tarafından incelenmeye başlanmıştır.¹⁵ İlk Aristoteles, asıl felsefe (el-Felsefet'ül-ula) kavramıyla “varlığı varlık olması bakımından ele almak” suretiyle ontolojik değerlendirmelerde bulunmuş¹⁶, “varlık olmak bakımından

---

Cemil Salîbâ, *el-Mu'cemü'l-felsefi* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Mektebetü'l-Medrese, 1982), 1/169.

¹² Şakir Gözütok, *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 73.

¹³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1993), “vecede”, 3/445.

¹⁴ Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firüzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), “vecede”, 324.

¹⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), “Ontoloji”, 644.

¹⁶ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 81.

varlığı ve ona özü gereği ait nitelikleri incelemek” tanımıyla metafiziği tarif etmiştir.¹⁷ Aristoteles’den önce idea kuramları, Sokrates’ten önce arkhe arayışları da ontolojik düşüncenin birer tezahürüdür.

İslam filozof ve kelâm âlimleri de varlık hakkında geçmişten günümüze kadar birçok değerlendirmede bulunmuştur. Özellikle Gazâlî sonrası mantık ilminin kullanılmasıyla felsefî bir boyutta kazanan kelâm, varlık konusunu geniş çapta incelemiştir. Fahreddin er-Râzî’de varlık konularını etraflıca incelemiştir. Yine Seyfüddin Âmidî, Kâdî Beyzâvî, Sa’düddîn et-Teftazânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî gibi kelâm âlimleri eserlerinde varlık konusunu bir felsefe kitabını anımsatacak derecede irdemişlerdir.¹⁸ Mütakellim ve İslam filozoflarından kimilerine göre varlık, insan aklının ulaşabildiği en genel kavram olduğu için tanımı yapılamazken kimilerine göre de varlık yine kendisiyle anlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin Eş’arî’ye göre varlık/vücûd hakikatin kendisidir ve hakikat de mevcûddur.¹⁹ Kâdî Beyzâvî’ye göre varlığın tanımı kendisinden daha çok bilinen bir şey bulunmadığından dolayı yapılamaz ve resmedilemez. Edilebilse dahi hakikatin künhünü tarif edemez.²⁰ Fahreddin er-Râzî’ye göre varlık kavramı epistemolojik ve ontolojik iki anlama gelmektedir. Şöyle ki birinci manada bulma ve algılama epistemolojik, ikinci manada ise bir şeyin bizzat mevcut, sabit ve gerçek olmasıyla ontolojik anlamdadır.²¹ Fârâbî’ye göre ise varlık, anlatılmayacak ve tanımlanmayacak derecede açık, seçik ve yerleşik bir anlam taşımaktadır. Varlığı açıklamak ise varlıktan daha açık bir anlamla mümkündür. Halbuki varlıktan daha açık anlamlı ve geniş kavramlı bir sözde yoktur. İbn Sînâ da varlık sözünün başka hiçbir sözün kavramının içine giremeyecek kadar geniş ve genel olduğunu ileri sürmüştür.²² Sühreverdî’ye göre varlık, aşağıdan yukarıya,

¹⁷ Erman Kaçar, “Aristoteles Metafiziğinin Temel İlkeleri ile Aydınlanmada Hakiki Metafizik İddiası Olarak Kant Metafiziği”, *Dört Öge* 10 (01 Aralık 2016), 102.

¹⁸ M. Yuşa Yaşar, “İslam Kelamında Varlık”, *Sistemik Kelâm*, ed. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret, 2017), 19.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b Muhammed b Ali Seyyid Şerîf Hanefî el-Cürcani, *Şerhu'l-Mevâkıf ve meahu Hâşiyetu's-Siyâlkûtî ve'l-Celebî ala Şerhi'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer ed-Demmadî (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1998), 97/2.

²⁰ Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr*, thk. Abbâs Süleyman (Kahire-Beyrut: el-Mektebetu'l-Ezheriyye - Dâru'l-Ceyl, 1991), 77-78.

²¹ Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîrî'l-kebir / Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420), I/164.

²² Hüseyin Atay, *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 9.

bir zulmet ve nur silsilesidir. Her varlık mertebesi kendinden mertebeye kıyasla nur ve kendinden sonrakine kıyasla zulmet olduğunu söylemiştir.²³

Vücûda dair genel tanımlar bu şekilde iken İbnü'l-Arabî'nin vücûd kavramı bu tanımlardan daha aşkın, mana itibariyle daha içkindir.

3. İbnü'l-Arabî'nin Vücûd Görüşü

Vücûdun hakikati fikir ve nazar ile değil, ancak keşf ilimleri bilinebilir ki bunu da elde etmenin en şerefli yolu *tecelli*'dir. Tecelli ise meclâda kişiye Allah'ın zahir olmasıdır. Bu kişinin ona layık ve müstaid bir mazhara erişmiş olması gerekmektedir. Dolayısı ile bu mazhariyete *ehl-i taklîd ve nâkil* olan filozoflar ve kelamcılar değil, *ehl-i keşf ve 'l-vücûd* olan muhakkik sûfiler erebilir. İbnü'l-Arabî bu makamda olduğunu kendisi şöyle söylemektedir: "Allah bana eşyanın hakikatini, zatlarındaki gibi bildirdi ve nisbet ve izafetlerinin keşfine beni muttali kıldı."²⁴

Vücûdun hakikati Hakk'ın tecellisi ile bilindiğini savunan İbnü'l-Arabî'ye göre tecelli iki şekilde kendini gösterir; vücûd (ontoloji) ve ilim (epistemoloji) olarak. Allah'ın vücûdu ilmiyle bir ve aynı olduğu için bu iki hakikat birbirinden ayrılamaz. Zira vücûd bilgisi kendini bilme ve idrak etmedir. Yalnız vücûd, ilâhî ve beşerî / subjektif ve objektif boyutlarda farklı manalara gelmektedir. Beşerî boyutta *bulmak*, ilâhî boyutta *olmak* manasına gelmektedir. Bu durumda *Vâcibu'l-vücûd* kavramı *Zorunlu Varlık* yahut *Bulunuşu Zorunlu* diye tercüme edilebilir. Çünkü Allah'ın vücûdu zorunlu olduğu gibi vücûdunu bilmesi de zorunludur. Aksî düşünülemez. Ama yaratılmışlar kendini ve yaratana biledebilir, bilmeyebilir. Bu buluş veya bulamayış Allah'ın vermesiyledir. Tahkik ehli hem bulandır hem de keşfedendir. Yani Tanrı'yı hem âlemde hem de nefislerinde bulan kimselerdir.²⁵ Tanrı'yı hem âlemde hem de nefiste bulmanın marifet ile hasıl olacağını söyleyen İbnü'l-Arabî, bunun metafizik ilminin yedi bilgisiyle elde edileceğini açıklamıştır. Ayrıca İbnü'l-Arabî'ye göre her daim var olanla var

---

²³ Cavit Sunar, *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978), 58.

²⁴ Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber: İbn Arabî Düşüncesine Giriş* (İstanbul: Sufi Kitap, 2011), 125; İbnü'l-Arabî, *Fütühât*, 1/122; Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-Mesâil*, nşr. S. Muhammed Dâmâdi (Tahran: Çaphâne-i Şirket-i İntişârât-ı İlmiyye ve Ferhengiyye, 1991), 6; Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, nşr. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020), 1/6-10.

²⁵ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 224; İbnü'l-Arabî, *Fütühât*, 3/282; İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 3/9.

olana var denilebilir. Dolayısıyla tek var olan Hak'ta *fenâ-yı tâmma* ermiş ehlullâh da var olmuşlardır. Fenâ-yı tâmma eren İbnü'l-Arabî, vücûdu; aynıyla mevcut olanın zuhuru olarak tarif etmiştir. Vücûdun aynı ise mahiyeti ve kesreti kabul etmez.²⁶ Vücûdun aynıyla mevcut oluşu bir noktadan çıkıp yine aynı noktada biten bir vücûd çemberi üzerinde daha rahat anlaşılacaktır. Mahiyet ve kesret olmaksızın bir bütün olduğu bu çemberde görülmektedir. Ayrıca bu çember "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır"²⁷ hadisince akılla başlamış ve insan cinsi ile son bulmuş ve nihayetinde insan bu ilk akıl ile ittisâl etmiştir. Bu çemberin hareket noktası sûfî olarak belirlenirse (mertebe-i insân-ı kâmil) kesretten vahdete doğru üç merhaleden gerçekleşmek üzere bir seyr olur. Bunlar; seyr ilallah (O'na doğru seyr), seyr-i fillah (O'nda seyr), seyr-i maallah'tır (O'nunla seyr). Bu seyir neticesinde kesret lekesi silinmezse bu makama kâbe kavseyn makamı, eğer tamamıyla silinirse ev ednâ makamı denir. Bu seferin nihayeti zıtların ve kayıtlınlıkların zevalidir; zâhiren ve bâtinen aynu'l-cem mertebesinde mahvolmaktır ki bu makama erene mevzûb-ı ilâhî denir. Bir diğer seyir ise dördüncü seyir olarak cem'den sonra ıstîfâ ile (ilâhî seçim) taliblerin tekmi ve irşâda lâyük olanları için mahvdan sonra sahva (fenâdan sonra bekâya) rücû makamı olan seyr-i anillah'tır (O'nda seyir). İbnü'l-Arabî'ye göre herkes istese de istemese de Hakk'a doğru yine bu üç makamda seyir halindedir.²⁸

İbnü'l-Arabî'nin vücûd hakkındaki görüşlerini tamamıyla ve mertebeleriyle burada anlatmamız mümkün olmadığı için son bir pasaj ile bu bölümü nihayetlendireceğiz. Ona göre vücûdun yanında mevcûdun lafı bile olamaz. Çünkü Hakk'ın vücûdundan başka bir şey olmadığı görüşündedir. Zira bir cevher olarak hakikatın bir oluşu gibi mutlak vücûd var olan her şeyin kaynağıdır. Diğer bir ifadeyle hâdis olanın varlığı kendinden değildir, ancak kadîm olanın varlığı ile vardır. Öyleyse vücûd birdir (vahdet-i vücûd / varlığın birlikteliği), çok olamaz. Bu durumda âlemdeki şeyler yani mevcudât, vücûdun değişik mertebelerdeki tezahürleri ve taayyünleridir.²⁹ İbnü'l-Arabî, Allah-Âlem arasındaki irtibatı bu düşüncelerle ifade etmiştir. Bu görüş düşünce tarihimizde

²⁶ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 220-221; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 3/361; İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 2/141.

²⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mizanü'l-amel*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dârü'l-Maarif, 1964), 331; Nizameddin el-Hasan b Muhammed b el-Hüseyn el-Kummi en-Nisaburi, *Garâibü'l-Kur'an ve regâibü'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Ameyrât (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1995), 2/19.

²⁸ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 229; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 1/125; İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 1/129, 2/97, 4/361.

²⁹ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 237; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 2/395; İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, 2/129.

dâhilî ve haricî olarak müspet ve menfi tepkilerle karşılaşmıştır. Bu tepkilerin en başında hiç şüphesiz vahdet-i şuhûd düşüncesi gelmektedir.

4. Vahdet-i Vücûd ve Vahdet-i Şuhûd Karşılaştırması

Îmâm Rabbânî'nin düşünce ekseninde ortaya çıkan vahdet-i şuhûd adını alan ve vahdet-i vücûd'a karşıymış gibi görünen öğretilerde Allah-Âlem bütünlüğünü ve aşkınlığını reddedecek bir metafizik yargı bulunmamaktadır. Her iki öğretilerde bazı ontolojik doktriner incelikler taşımaktadır ve iki öğretilerde içsel bir coşku söz konusudur ki ancak yaşayanın duyguları açısından anlam taşımaktadır.³⁰

Mutasavvıfların genel kanaati, vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûd arasında bir ihtilafın olmadığı yönündedir. Gerek İbnü'l-Arabî ve gerekse İmâm-ı Rabbânî'nin vahdet anlayışı sadece Bir (Vâhid) olanı algılamanın iki geçerli yolu olduğu hususunda ittifak vardır. İmâm-ı Rabbânî'nin şeyhi Bâkibillah, meşrû fıkıh mezheplerinin müçtehidleri arasındaki içtihat farkı gibi Allah'ın veli kulları arasında özel deneyim farkları olabileceği yöndedir.³¹ Ayrıca İmâm-ı Rabbânî, İbnü'l-Arabî'nin tasavvufu sistemleştirerek gelecek kuşaklara kapsamlı bilgiler bırakması sebebiyle hayırla yâd ederek şöyle demiştir: “Ondan önceki sûfilerin kabaca bahsettiği meseleleri o teferruatıyla açıkladı. Kendisinden sonra gelenler onun izinden gitmeyi tercih etti ve onun terimlerini kullandılar. Benim gibi bir âciz bile onun bereketinden feyiz aldı, mârifet ve basiretlerinden çok şey öğrendi. Allah ona sevapların en büyüğünü versin.”³²

Yukarıda arz ettiğimiz üzere İbnü'l-Arabî'nin Allah-Âlem arasındaki irtibatına dair dâhilî ve haricî olarak müspet ve menfi tepkiler olmuştur. Bu bölümde şuhûd düşüncesinin tepkiden daha ziyade bir yorumlama olduğunu kısaca arz etmeye çalıştık. Yine vahdet-i vücûd ekseninde çokça münazara edilen bir hususta panteizm ve panenteizm ile vahdet-i vücûd arasında bir benzerliğin olup olmayışdır.

5. Vahdet-i Vücûd ve Panteizm Karşılaştırması

---

³⁰ Gürsoy, *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?*, 67.

³¹ Arthur F. Buehler, “Ahmed Fârûkî Sirhindî: Yeni Bir Değerlendirme”, çev. Mehmet Atalay, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 33 (2014), 113.

³² Schimmel, *Mystical dimensions of Islam.*, 265.

İbnü'l-Arabî ve görüşleri hakkında incelemelerde bulunan bazı araştırmacılar vahdet-i vücûd ile panteizmin bir olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum İbnü'l-Arabî'nin doğru okunmamasından kaynaklanmaktadır. Zira İbnü'l-Arabî, "Vücûd yalnız Hak'tır, eşya ise vücûdun tecellisidir" sözüyle panteist bir anlayışı peşinen reddetmiştir.³³ Zira vahdet-i vücûd'da inanılan; zahirdeki suretlerin taaddüdü ile her şeyde zâti birlikteliktir. Panteizmde ise hulûl (incarnation) merkezli bir düşünce tezahüründe; iki farklı hakikatin (ilâhî ve beşerî) varlığı ve ilâhî varlığın beşerî varlıkla kaim olabileceği görüşü yer almaktadır. Bu açıdan vahdet-i vücûd monist bir sistem, panteizm ise düalist bir sistemdir.³⁴ Bir diğer husus ise panteizmde gerçek varlık ile mevcut arasında süreklilik görüşü mevcuttur. Halbuki Allah (ilk ve gerçek varlık) ile Âlem'in (mevcut) birbirine nispet edilebileceği böyle bir süreklilik mümkün olsaydı, gerçek varlığın varlığı bu sürekliliğe bağlı olurdu. Böyle bir durumda Allah, Allah olmazdı. Çünkü bu süreklilik müştereken değil bizzattır. İbnü'l Arabî'ye göre vücûd vahdettir ve sadece mevcutla kıyaslanamaz. Çünkü O, gerçekten herhangi bir şeyle karşılaştırılmazdır. Böyle olmakla birlikte, hiçbir şey O'nun dışında veya yanında olamaz.³⁵

Farklı bir izahla şöyle diyebiliriz; Panteizm, Tanrı'yı mutlaklaştırırken eşya ve âlemi O'nda içkinleştirir. Netice itibariyle mutlak cevher (Tanrı), âlem ile aynılaştır ve Tanrı-Âlem ikiliği ortadan kalkarak bir aynileşme meydana gelir. Daha açık bir ifade ile, Tanrı'da âlem, âlem de Tanrı içkinleşir. Halbuki İbn-i Arabî'de varlık olarak sadece Allah vardır. Allah'ın dışındaki varlıkların kendi başına bir varlığı yoktur. Allah'ın isim ve sıfatlarının âlemdeki tecelliler olan bu varlıklar Allah'ın varlığıyla mevcuttur. Bu tecelliler var olduğu sürece diğer varlıklar varlığını devam ettirmektedirler.³⁶

Vahdet-i vücûd düşüncesinde yer alan "Allah'tan başka mevcûd yoktur" anlayışının yanlış yorumlanması panteizm ile bir oluşunu dile getirmiştir. Halbuki "Allah'tan başka mevcûd yoktur" demekle "Her mevcûd Allah'tır" demek arasında ciddi fark vardır. Vahdet-i Vücûd görüşünde olanların sözü tevhit olarak değerlendirilir. Zira "Allah'tan başka mevcûd yoktur" denildiğinde, Allah'tan

³³ Hasan Gümüşoğlu, *İslâm Akâidi ve Kelâm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 153.

³⁴ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, 213.

³⁵ Titus Burckhardt, *Introduction to Sufi Doctrine* (Bloomington, Indiana: World Wisdom, 2008), 17.

³⁶ Hüsameddin Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd* (Ankara: Yorum Matbaası, 1990), 98.

başkasına isnat edilen varlığın gerçek olmayıp hayalde ve vehme bağlı, şura akseden bir gölge olduğu ve gerçek varlığın ancak Allah'a mahsus bulunduğu ikrar edilmektedir. Fakat "Allah'tan başka mevcûd yoktur" anlayışının hilafına panteistlerin "Her mevcûd Allah'tır" düşüncesi varlıkta gerçek bir çokluk kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş olmaktadır ki bu tevhit inancına uymamaktadır ve tamamen şirkidir.³⁷

Görüleceği üzere her iki düşünce arasındaki derin farklar olduğu açıktır. Ayrıca bu hatalara düşmenin nedenlerinden bir diğeri de vücûd lafzının teşkik (dereceli anlamdaşlık) nedeninden kaynaklanmaktadır.³⁸ Makalemizin başında arz ettiğimiz üzere İbnü'l-Arabî'yi doğru bir şekilde anlamak için onun oluşturduğu terminolojiyi tanımak ve bilmek birçok soru ve sorunlarımıza cevap olacaktır.

Bu minvalde İbnü'l-Arabî'nin şu sözleri Vahdet-i Vücûd ile panteizmin bir olduğuna dair yapılan ithamlara cevap mahiyetindedir: "*O, bir şeyde değildir. Onda da bir şey yoktur. O, bir şeyin içinde veya dışında da değildir. O'nu bu sıfatla bilmek gerektir, ilim ile kavi ile fehm ve vehm ile değil. Zahir veya batın gözü ile de değil, idrâk ile de değil. Onu ancak O görür ve O'nu ancak O idrâk eder, ancak O bilir. Kendi zatını kendi zatı ile görür ve bilir. Onu, kendinin gayri bir kimse görmez. Kendinin gayri bir kimse idrâk etmez.*"³⁹

Sonuç

Din ilimleri ve felsefî mekteplerin, "varlık/vücûd" problematiğine dair değerlendirmeleri ikna edici bir cevap içermediği gibi mevzunun üzerine ileri sürülen fikir çokluğu ve farklılığı tanrı tasavvurunu daraltmıştır. Bu fikir karmaşası karşısında aynı hususa keşfi bilgi ile yorum getiren İbnü'l-Arabî vahdet-i vücûd anlayışı ile yeni bir soluk getirmiştir. O'na göre vücûd, Hakk'ın aynıdır, Hakk'ın vücûdundan başka bir şey yoktur, O kendi zatıyla vardır, varlığı başka bir şeye muhtaç değildir ama diğerlerinin varlığı O'nun varlığına muhtaçtır. O olmaksızın var olamaz, var olanlar O var olduğu için vardır. Var olanların varlığı O'ndansa tek var olan O'dur. Diğer varlıklar ise ontolojik olarak bir

³⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, ts.), I/475.

³⁸ Ebu'l-Hasen Necmüddin Debîrân Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî Kazvîni, *Hikmetü'l-ayn - Şerh-i Allame Şemsüddin Muhammed Mübarekşâh el-Buhârî*, thk. Cafer Zahedi (İntişârât-ı Danişkah-i Firdevsi, ts.), 43.

³⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Risale-i Ehadiye Tercümesi*, çev. Recep Ferdi b. Mehmed Ali Ferdi (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 297.7 ARA 1316 1), 2b.

gölgeden ibarettir. İbnü'l-Arabî'nin bu gibi değerlendirmeleri birçok insanın anlam arayışına ikna edici cevaplar verdiği muhakkaktır.

İbnü'l-Arabî'nin vücûd değerlendirmeleri takdir, taltif ve hüsn-ü kabullerle beraber birtakım itirazları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Şeyh'in vahdet-i vücûd görüşünde tanrı tasavvuru tüm varlıkla bir yönden aynı bir yönden de gayrı şeklinde formüle edilerek aynileştirilmiş ve içkinleştirilmiş olması vahdet-i vücûd teorisinin panteizm ve panenteizm ile bir olduğu iddialarını gündeme getirmiştir. Ancak makalede görülüşü gibi vahdet-i vücûd teorisi ile panteizm ve panenteizm arasında birliktelik veya benzerlik söz konusu değildir. Bununla beraber tasavvuf literatüründe İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşüne bir itiraz gibi görünen vahdet-i şuhûd ise tamamen tecrübî bir hal olup ehl-i keşif sûfilerin zevk meselesidir. Kalam literatürü içerisindeki itirazların ise insaftan uzak oluşu tekfire kadar gidilmesine neden olmuşsa da yine kelamcılar tarafından dahi ehl-i muhakkik olduğu kabul edilen sûfiler, her dönem İbnü'l-Arabî'yi müdafaa etmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki vahdet-i vücûd anlayışı kendi içinde tutarlı ve isabetli bir yorumdur ve hatta denilebilir ki vahdet-i vücûda dair yapılan itirazların geneli İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin kendi içinde bir bütün olarak değerlendirilememesi ve bu sebeple doğru anlaşılmamasından kaynaklanmıştır. Buradaki en büyük etken ise İbnü'l-Arabî'nin terminolojisini bilmemek ve dışarıdan (müsteşriklerin kendi ilah anlayışı ile birleştirilmiş) bir okuma gerçekleştirilmiş olunmasıdır.

Kaynakça

- Afîfî, Ebû'l-Alâ. *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2011.
- Arberry, Arthur John. *Sufism: An Account of the Mystics of Islam*. London: Routledge Taylor & Francis Group, 2008.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2. Basım, 2016.
- Atay, Hüseyin. *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat - Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2021.
- Buehler, Arthur F. "Ahmed Fârûkî Sirhindî: Yeni Bir Değerlendirme". çev. Mehmet Atalay. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 33 (2014), 95-118.
- Burckhardt, Titus. *Introduction to Sufi Doctrine*. Bloomington, Indiana: World Wisdom, 2008 ed., 2008.
- Cemil Salîbâ. *el-Mu'cemü'l-felsefî*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Lübnanî, Mektebetü'l-Medrese, 1982.
- Cevzici, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Chodkiewicz, Michel. *An Ocean Without Shore - Ibn 'Arabî, The Book, and the Law*. Albany: State University of New York, 1993.
- Cürcanî, Ebû'l-Hasen Alî b Muhammed b Alî Seyyid Şerîf Hanefî el-. *Şerhu'l-Mevâkıf ve meahu Hâşiyetu's-Siyâlkütî ve'l-Celebî ala Şerhi'l-Mevâkıf*. thk. Mahmud Ömer ed-Demmadî. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, ts.
- Erdem, Hüsameddin. *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*. Ankara: Yorum Matbaası, 1990.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *Mizanü'l-amel*. thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dârü'l-Maarif, 1. Basım, 1964.
- Gözütok, Şakir. *İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım., 2019.
- Gümüşoğlu, Hasan. *İslâm Akâidi ve Kelâm*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2019.
- Güngör, Erol. *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*. Ankara: Yer-Su Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Gürsoy, Kenan. *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?* Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2. Basım, 2014.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Şifâü's-sâil ve tehzibü'l-mesâil*. thk. M. Mutî' el-Hâfiz. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrer. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1993.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali. *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali. *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. çev. Ahmed Avni Konuk. nşr. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 8. Basım, 2020.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b Ali. *Kitâbu'l-Mesâil*. nşr. S. Muhammed Dâmâdî. Tahran: Çaphâne-i Şirket-i İntişârât-ı İlmiyye ve Ferhengiyye, 1991.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Risale-i Ehadiye Tercümesi*. çev. Recep Ferdi b. Mehmed Ali Ferdi. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 297.7 ARA 1316 1.
- Kaçar, Erman. "Aristoteles Metafiziğinin Temel İlkeleri ile Aydınlanmada Hakiki Metafizik İddiası Olarak Kant Metafiziği". *Dört Öge* 10 (01 Aralık 2016), 101-112.
- Kâdî Beyzâvî. *Tavâli'u'l-Envâr*. thk. Abbâs Süleyman. Kahire-Beyrut: el-Mektebetü'l-Ezheriyye - Dâru'l-Ceyl, 1. Basım, 1991.
- Kazvîni, Ebu'l-Hasen Necmüddin Debîrân Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtîbî. *Hikmetü'l-ayn - Şerhi Allame Şemsüddin Muhammed Mübarekşâh el-Buhârî*. thk. Cafer Zahedi. İntişârât-ı Danişkâh-ı Firdevsi, ts.
- Kefevî, Ebû'l-Beka Eyyub b Musa el-Hüseyini el-. *el-Küllîyyat: Mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk el-lugaviyye*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Misri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Kılıç, Mahmud Erol. *Şeyh-i Ekber: İbn Arabi Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Sufi Kitap, 3. Basım, 2011.
- Knysh, Alexander D. *Islamic Mysticism: A Short History*. Leiden: E.J. Brill, 2000.
- Nicholson, Reynold Alleyne. *The Mystics Of Islam*. London: Routledge and Kegan Paul, 1970.
- Nisaburi, Nizameddin el-Hasan b Muhammed b el-Hüseyin el-Kummi en-. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekeriyâ Ameyrât. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995.
- Olgun, Talat. *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *et-Tefsîrü'l-kebîr / Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Schimmel, Annemarie. *Mystical dimensions of Islam*. Chapel Hill: The University Of North Carolina, 1975.
- Sunar, Cavit. *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Yaşar, M. Yuşa. "İslam Kelamında Varlık". *Sistemik Kelâm*. ed. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret, 1. Basım, 2017.